

çer. Eski Mısır tapınak ve mezarlarında araştırmalar yapmış, rastladığı arkeolojik malzemeyi inceleyerek özellikle hiyeroglif işaretlerinde ve duvar resimlerinde eşyanın sırrını ifade eden sembolik bir anlatım tarzı olduğu düşüncesinden hareketle bu remizleri çözmeye çalışmıştır. *Risâletü's-şems ile'l-hilâl* adlı kasidesinde Bûsîrüssid'r'deki bir tapınak galerisinde gördüğü fresk ve tavan resimlerini tasvir eder; daha sonra da bu kaside için kaleme aldığı *Kitâbü'l-Mâ'û'l-varâkı ve'l-arzu'n-necmiyye* adlı şerhte bunların geniş bir yorumunu yapar. Ona göre bu resim ve hiyeroglif işaretleri hikmetin sembolik anlatım araçlarından başka bir şey değildir ve bu anlatım tarzı ehil olmayanların simyayı öğrenip kötüye kullanmalarına fırsat vermemek için seçilmiştir (Sezgin, *İTED*, II [1975], s. 245-246; *Encyclopedia of the History of Arabic Science*, III, 870-871). İslâm dünyasında simyanın gözle görülür sembollerle (resim, heykel) ve dinî sırlar, gizemlerle açıklanan (alegorik-mistagogik) tipinin temsilcilerinden biri olan (*El²* [İng.], III, 961) İbn Ümeyl'in eserleri, daha çok Bûsîrüssid'r'de gördüğü duvar resimleri başta olmak üzere antik tasvirlerin Hermetik literatürle Hâlid b. Yezîd b. Muâviye, Zünnûn el-Misrî ve özellikle Câbir b. Hayyân'ın kitaplarından yararlanarak açıklanmasından veya şiirsel bir dille (kasidede halinde) yorumlanmasından ibarettir. Ona göre bu ilmin müslümanlar arasındaki en büyük üstadı olan Câbir'in sembolik ifadeleri tam anlamıyla algılanamamış ve yapılan şerhler yüzeysel kalmıştır; bu sebeple kendisi bazı eserlerinde onun kapalı ifade tarzını açıklamaya çalışır (Sezgin, *İTED*, II [1975], s. 243-249).

İbn Ümeyl'de görüldüğü haliyle alegorik simya, çeşitli değersiz madenleri bir takım işlemlere tâbi tutarak altın ve gümüşe çevirmek için uğraşmaz, onun amacı âbî hayâtı bulmak da değildir. Alegorik simya, remzî bir şekilde dile getirilmiş olan eşyanın sırrını anlamaya ve açıklamaya çalışır. İşlediği konuyu şiirle anlattığı eserlerinden bir kısmının şerhini kendisi yapmış ve bunların Ortaçağ'da Latince'ye çevrilmesi Avrupa'daki simyacılığın gelişmesinde etkili olmuştur.

Eserleri. İbn Ümeyl'in, birçoğu İstanbul'da olmak üzere dünyanın çeşitli kütüphanelerinde birçok nüshası bulunan otuz kadar eseri günümüze ulaşmıştır (Sezgin, *GAS*, IV, 286-288). Bunların yayımlanmış olan başlıcaları şunlardır: 1. *Risâletü's-şems ile'l-hilâl*. 340 beyitten meydana gelen bir kaside olup müellifin Bûsîrüssid'r'de gördüğü mâbed galerisindeki duvar ve tavan resimleri hakkındadır. 1622'de *Epistola solis ad lunam crescentem* ad altında Latince'ye çevrilerek Argentoratun'da (Strasbourg) basılmış, 1933'te Muhammed Tûrâb Ali tarafından aslı, Latince tercümesi ve müellifin aşağıdaki iki eseri ile birlikte yayımlanmıştır ("Three Arabic Treatises on Alchemy by Muhammed bin Umail", *Memoirs of the Asiatic Society of Bengal*, XII/1, s. 1-213). 2. *el-Mâ'û'l-varâkı ve'l-arzu'n-necmiyye*. *Kitâbü'n-Nihâye ve bulûgu'l-gâyeti'l-kusvâ* adıyla da bilinen eser (Sezgin, *İTED*, II [1957], s. 242) *Risâletü's-şems ile'l-hilâl*'in şerhidir. *Tabula chemica* adıyla Latince'ye tercüme edilmiş (Genevae [Cenevre], 1702), Muhammed Tûrâb Ali tarafından bu tercümeyle birlikte yayımlanmıştır. 3. *el-Kaşidetü'n-nûniyye*. Müellifin yaptığı şerhiyle birlikte M. Tûrâb Ali tarafından yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Keşfü'z-zunûn, II, 1755; *İzâhu'l-meknûn*, II, 34, 423, 520; Kehhâle, *Mu'cemû'l-mû'ellifin*, IX, 64; Sezgin, *GAS*, IV, 283-288; a.mlf., "Üç Mecmû'ât ar-Rasâ'il", *İTED*, II (1957), s. 242-251; C. G. Jung, *Alchemical Studies* (trc. R. F. C. Hull), Princeton 1967, bk. İndeks: "Senior Zadhith"; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-ülûm 'inde'l-'Arab*, Beyrut 1397/1977, s. 246-247; G. C. Anawati, "Arabic Alchemy", *Encyclopedia of the History of Arabic Science* (ed. Roshdi Rashed), London-New York 1996, III, 870-872; *Meusû'âtü târihi'l-ülûmi'l-'Arabiyye* (nşr. Rüşdî Râşid), Beyrut 1997, III, 1112-1114; G. Strohmaier, "İbn Umayl", *El²* (İng.), III, 961-962.

TAHSİN GÖRGÜN

İBN ÜMMÜ ABD

(bk. ABDULLAH b. MES'ÜD).

İBN ÜMMÜ KÂSİM

(ابن أم قاسم)

Ebü Muhammed (Ebü Ali) Bedrüddin Hasen b. Kâsım b. Abdillâh b. Ali el-Murâdî (ö. 749/1348)

Tefsir, kıraat ve nahiv âlimi.

Mağrib asıllı olup Mısır'da doğdu. Mağrib'den Mısır'a gelişinde Şeyha İakabiyla tanınan Zehrâ adındaki babaannesinin şöhretinden dolayı İbn Ümmü Kâsım künyesiyle meşhur oldu. Bir rivayete göre ise sultan ailesine mensup olan Zehrâ onu evlât edinmiştir (İbn Hacer, II, 32). Ebü Zekeriyâ el-Gumârî, Ebü Abdullah et-Tancî, Ebü Hayyân el-Endelüsî ve Sirâcüd-din ed-Demenhûrî'den Arapça, Mecdüddin et-Tüsterî'den Arapça ve kıraat, Mecdüddin İsmâil b. Muhammed el-Benâkî'ti'den kıraat, Şemseddin İbnü'l-Lebbân'dan usul ve Şerefeddin el-Makîlî'den Mâlikî fıkıh okuyan İbn Ümmü Kâsım'dan Ebü İshak İbrâhim b. Ahmed et-Tenûhî kıraat dersleri aldı (İbn Hacer, I, 11). İbn Ümmü Kâsım 1 Şevval 749'da (23 Aralık 1348) Kahire'nin Seryâkûs (Seryâkavs, Siryâkûs) beldesinde vefat etti ve aynı yerde defnedildi.

Eserleri. 1. *el-Müfîd fi şerhi 'Umde-ti'l-mücîd fi'n-naẓmi ve't-tecvîd*. Ale-müddin Ali b. Muhammed es-Sehâvî'nin tecvid ilmine dair "Nûniyye" kasidesinin şerhi olan eseri Ali Hüseyin el-Bevvâh neşretmiştir (Zerkâ 1987). 2. *Şerhu'l-Vâzıha fi tecvidi'l-Fâtîha*. Ca'berî'nin yirmi iki beyitlik "Dâliyye" kasidesinin şerhi olup Abdülhâdî el-Fadlî'nin tahkikiyle yayımlanmıştır (Beyrut 1980). 3. *Şerhu Bâbi*

İbn Ümmü Kâsım'ın *Şerhu Bâbi vakfi Hamza ve Hişâm Sale't-hemz* adlı eserinin müellif hattı nüshasının ilk ve son sayfaları (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 15)

*vakfi Hamza ve Hişâm 'ale'l-hemz (mine's-Şaṭıbiyye). Köprülü Kütüphanesi'nde (Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 15) müellif hattı bir nüshası mevcuttur. Ayrıca Süleymaniye (Şehid Ali Paşa, nr. 23), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Üsküdarlı, nr. 67, vr. 5^b-40^b) ve Bursa Ulucamii (nr. 230) kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır (diğer nüshaları için bk. *el-Fihrisü's-şâmil*, I, 129-130). 4. *el-Cene'd-dânî fî hurûfî'l-me'ânî*. Arapça'daki edatların genişçe ele alındığı eser bir mukaddime ile beş babdan oluşmaktadır. Eser ilk defa İstanbul'da basılmış (Serikis, II, 1723-1724), daha sonra Fahreddin Kabâve ile Muhammed Nedîm Fâzıl'ın (Halep 1973; Beyrut 1983, 1992), ayrıca Tâhâ Muhsin'in (Musul 1396/1976) tahkikleriyle neşredilmiştir. 5. *Cümelü'l-i'râb*. Suheyr Muhammed Halîfe tarafından *Risâle fî cümeli'l-i'râb* adıyla yayımlanmıştır (Kahire 1407/1987). 6. *Mukaddime fî kelimâtın ittefeakat fihe'd-dâlû ve'z-zâlû hattan va'htelefet ma'nen*. Yirmi beş beyitlik "Bâiyye" kasidesini ve her bir beytin kısa şerhini içeren eseri Tâhâ Muhsin neşretmiştir (*el-Mevrid*, II/1 [Bağdad 1973], s. 137-146). 7. *el-Cümelü'lletî lehâ maḥallün mine'l-i'râb ve'l-letî lâ maḥalle lehâ*. Muhtasar bir eser olup Tâhâ Muhsin tarafından yayımlanmıştır (*Mecelletü Âdâbi'r-Râfideyn*, sy. 7 [Musul 1976], s. 395-424). 8. *Manzûme fî'z-zâ'i ve'd-dâd* (Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 16). 9. *Tavzîhu'l-makâşid ve'l-mesâlik bi-şerhi Elfiyyeti İbn Mâlik*. İbn Mâlik et-Tâî'nin nahiv ilmine dair 1000 beyitlik elfiyyesinin şerhidir. Kütüphanelerde çok sayıda nüshası mevcut olan eseri Abdurrahman Ali Süleyman şerh ve tahkik ederek yayımlamıştır (I-VI, Kahire 1975-1977). 10. *Şerhu Teshîli'l-fevâ'id ve tekmi'lî'l-makâşid* (*Şerhu't-Teshîl*). İbn Mâlik et-Tâî'nin eserinin şerhi olan ve kütüphanelerde çeşitli yazma nüshaları bulunan eserin (meselâ bk. Âtîf Efendi Ktp., nr. 2496; Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1474; Nuruosmaniye Ktp., nr. 4558; Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3297, 3299, 3300, Fâtih, nr. 4917) küçük bir bölümü, İbn Mâlik'in aynı eserine Ebû Hayyân el-Endelüsî tarafından yazılan *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi't-Teshîl* adlı şerhin kenarında basılmış (Kahire 1910), bir bölümü de Hüseyin Tural tarafından Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır (1971). 11. *Şerhu'l-Makâşidi'l-celîl (fî 'ilmi'l-Halîl)*. Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in aruz ilmini konu alan eserinin şerhidir (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 537).*

İbn Ümmü Kâsım'ın kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *Tefsîr-ü'l-Kur'ân* (on cilt olduğu belirtilmektedir); *Şerhu's-Şaṭıbiyye*; *İ'râbü'l-Kur'ân*; *Şerhu'l-isti'âze ve'l-besmele*; *Şerhu'l-Kâfiyeti's-şâfiye* (İbn Mâlik et-Tâî'nin rezece bahrinde telif ettiği 2757 beyitlik eserin şerhidir); *Telhîşu Şerhi Ebi Hayyân 'ale't-Teshîl* (Ebû Hayyân el-Endelüsî tarafından İbn Mâlik et-Tâî'nin *Teshîl-ü'l-fevâ'id ve tekmi'lî'l-makâşid*'ine yazılan on ciltlik şerhin özetidir); *Şerhu'l-Cezûliyye* (İsâ b. Abdülazîz el-Cezûlî'ye ait *el-Mukaddime fîl-Mukaddimetü'l-Cezûliyye* adlı gramer kitabının şerhidir); *Şerhu'l-Fuṣûl* (İbn Mu'tî'nin *el-Fuṣûl-ü'l-hamsûn* adlı eserinin şerhidir); *Şerhu'l-Kâfiye* (İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sinin şerhidir); *Şerhu'l-Mufaṣṣal* (Zemahşerî'nin eserinin şerhidir).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Ümmü Kâsım, *el-Cene'd-dânî fî hurûfî'l-me'ânî* (nşr. Tâhâ Muhsin), Musul 1396/1976, neşreden giriş, s. 11; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 218; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 227-228; İbn Hacer, *ed-Dürrü'l-kâmine*, I, 11; II, 32-33; Takıyyüddin İbn Fehd, *Lahzû'l-elhâz* (*Zeylû Tabakâtü'l-huffâz li'z-Zehbî* içinde), Dimaşk 1347, s. 121; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 517; a.mlf., *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 536; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-mufesssîn*, I, 139; Abdullah b. Muhammed el-Matârî, *Zeylû Ma'rifeti'l-kurrâ* (Zehbî, *Ma'rifetü'l-kurrâ* [Altıkulaç] içinde), III, 1532-1533; *Keşfü'z-zunûn*, I, 152, 406, 648; II, 1031, 1774; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VI, 160-161; Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât*, Tahrân 1347, s. 224; Hediyyetü'l-'ârifîn, I, 286; Serkis, *Mu'cem*, II, 1723-1724; Hâlid el-Ezherî, *Şerhu't-taṣriḥ 'ale't-tavzîh*, Kahire, ts. (Dârü'l-fıkr), I, 297, 304; Brockelmann, *GAL*, II, 27; *Suppl.*, I, 537; II, 16; Abbâs el-Kummî, *el-Künâ ve'l-elkâb*, Necef 1956, III, 152; Zirikî, *el-A'lâm*, II, 228; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mu'ellifîn*, III, 271; C. Zeydân, *Âdâb*, III, 152; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-mufesssîn*, I, 144; *el-Fihrisü's-şâmil: maḥtûṭâtü't-tecvîd*, Amman 1986, I, 129-130.

HÜSEYİN TURAL

İBN ÜMMÜ MEKTÛM

(ابن أم مكتوم)

Abdullah (Amr) b. Kays
b. Zâide el-Kureşî el-Âmirî
(ö. 15/636)

Hz. Peygamber'in müezzini,
âmâ sahâbî.

İslâmiyet'ten önce adının Husayn olduğu, Resûl-i Ekrem'in kendisine Abdullah ismini verdiği söylenmektedir. Medineli âlimler adını Abdullah, Iraklılar ise Amr şeklinde kaydeder. Ümmü Mektûm, anesi Âtike bint Abdullah el-Mahzûmiyye'nin künyesi olup ona nisbetle İbn Ümmü

Mektûm diye tanınmıştır. Anadan doğma kör olduğu veya küçük yaşta gözlerini kaybettiği, bu sebeple annesine Ümmü Mektûm denildiği de nakledilir. Nesebi konusunda farklı görüşler ileri sürülmüş olup babası Kays, Kureys kabilesinin Âmir b. Lüey oğulları kolundandır ve Hz. Hatice'nin dayısının oğludur (İbn Hazm, s. 171).

Mekke'de İslâmiyet'i ilk kabul edenlerden biri olan İbn Ümmü Mektûm burada Resûlullah'a müezzinlik yaptı. Medine'ye Bedir Gazvesi'nden kısa bir süre sonra hicret ettiğini söyleyenler varsa da onun Mus'ab b. Umeyr ile birlikte veya onun ardından hicret ettiği bilinmektedir. Hatta Buhârî, Mus'ab b. Umeyr ile İbn Ümmü Mektûm'u ilk muhacirler olarak kabul etmektedir. İbn Ümmü Mektûm, Medine'de Mus'ab'la birlikte halka Kur'an öğretmekle meşgul oldu. Suffe inşa edilince bir süre orada kaldı, daha sonra Mahreme b. Nevfel'in "dârülkurrâ" (dârülgidâ) diye şöhrret bulan evine taşındı. Hz. Peygamber çeşitli vesilelerle Medine dışına çıktığı zaman İbn Ümmü Mektûm ona vekâlet etti ve geride kalanlara namaz kıldırdı. Bu görevin kendisine on üç defa verildiği kaydedilmektedir.

İbn Ümmü Mektûm, Tebûk Gazvesi'nden sonra nâzil olan ve cihada gidenlerin geride kalanlardan üstün olduğunu, ancak mazeretlilerin bu hükmün dışında tutulduğunu bildiren âyete rağmen (en-Nisâ 4/95) o günden sonra yapılacak savaşlara katılacağını söyleyip sancağın kendisine verilmesini istemiştir. Onun zırhını giyerek elindeki siyah bir sancakla Kâdisiye Savaşı'na (15/636) katıldığı, savaştan sonra Medine'ye dönünce muhtemelen savaşta aldığı yaralar yüzünden vefat ettiği veya Kâdisiye'de şehid düştüğü rivayet edilmiştir.

Hz. Peygamber Mekke'de bazı müşriklere Müslümanlığı anlattığı bir sırada İbn Ümmü Mektûm yanına gelerek Allah'ın ona öğrettiği meseleleri kendisine anlatmasını istemiş, Resûl-i Ekrem'in onun bu davranışından dolayı hoşnutsuzluk göstermesi üzerine kendisini uyarayan âyetler nâzil olmuştur (Abese 80/1-2). Daha sonra Hz. Peygamber'in İbn Ümmü Mektûm'a iltifat edip ikramda bulunduğu ve, "Ey kendisinden dolayı rabbimin beni azarladığı zat, merhaba!" diye hitap ettiği bilinmektedir.

İslâmiyet'te özürlerle ilgili çeşitli hükümlerin belirlenmesi İbn Ümmü Mektûm vesilesiyle mümkün olmuş, onların vekil bırakılmaları, imamlık yapmaları, savaşa iştirak etmeleri, farz namazlara